

Коломієць Л. І. Екологічність освітнього середовища вищого навчального закладу як чинник первинної професіоналізації майбутніх фахівців / Л. І. Коломієць // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – Том 7. Екологічна психологія. – Випуск 41. – С.159-169.

КОЛОМІЄЦЬ Л. І.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця

ЕКОЛОГІЧНІСТЬ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЧИННИК ПЕРВИННОЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

У статті проаналізовано зміст, структуру, складові поняття „освітнє середовище”, визначено основні підходи до його тлумачення в сучасних психолого-педагогічних джерелах. Конкретизовано умови ефективності й продуктивності освітнього середовища для особистісно-професійного розвитку майбутніх фахівців у процесі здобуття вищої освіти. Освітнє середовище вищого навчального закладу визначено як відкриту екологічну систему, яка є органічною частиною життєвого середовища студентів, розвивається на макро-, мезо- й мікрорівнях на засадах відкритості, динамічності, варіативності й діалогічності. Розкрито сутність екологічності освітнього середовища крізь призму новітніх підходів і парадигм (екогуманітарної, екопсихологічної, екофасилітуючої тощо).

***Ключові слова:** система „особистість – середовище”, освітнє середовище, екологічність, екологічне освітнє середовище, вища освіта, професійна підготовка, первинна професіоналізація майбутніх фахівців.*

ЭКОЛОГИЧНОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ КАК ФАКТОР ПЕРВИЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

В статье проанализированы содержание, структура, составляющие понятия „образовательная среда”, определены основные подходы к его толкованию в современных психолого-педагогических исследованиях. Конкретизированы условия эффективности и производительности образовательной среды для личностно-профессионального развития будущих специалистов в процессе получения высшего образования. Образовательная среда высшего учебного заведения определена как открытая экологическая система, которая является органической частью жизненной среды студентов, развивается на макро-, мезо- и микроуровнях на принципах открытости, динамичности, вариативности и диалогичности. Раскрыта сущность экологичности образовательной среды через призму новейших подходов и парадигм (экогуманитарной, экопсихологической, экофасилитирующей).

Ключевые слова: *система „личность – среда”, образовательная среда, экологичность, экологическая образовательная среда, высшее образование, профессиональная подготовка, первичная профессионализация будущих специалистов.*

THE ECOLOGICAL COMPATIBILITY OF THE HIGH SCHOOL EDUCATIONAL AREA AS A PRIMARY FACTOR IN THE PROFESSIONALIZATION OF FUTURE SPECIALIST

The author analyzes the content, structure, components of the definition “the educational environment”, considers the main approaches to its interpretation in modern psychological and pedagogical sources. The paper examines the effectiveness and productivity of education environment for the personal and professional development of future specialists. The essence of ecological compatibility of higher school in the context of modern approaches and paradigms

(ecological-humanitarian, ecological-psychological, ecological-facilitating) is revealed. The author considers the higher school and the process of higher education as important components of the students' living environment that determine personal and professional formation, shape the main age-related formations, necessary competence, maturity, develop the adaptability of subjects of life activities, provide their self-actualization and self-development. The paper defines the educational environment of the higher school as an open ecological system which is a part of students' living environment, develops on macro, mezzo- and micro levels on the principles of openness, dynamism, variability and dialogicity. The system like this is formed by the subjects of educational activity, each of them fulfills his/her own professional functions and makes efforts for the achievement of the common productive result, is ready for changes, innovations, a constructive dialogue, reflexive responses to urgent inquiries and needs.

Keywords: *system «personality – environment», educational environment, ecological compatibility, ecological educational environment, higher education, professional training, primary professionalization of future specialists.*

Постановка проблеми. Реформи в галузі вищої освіти в Україні вимагають нині оновлення й удосконалення складових освітньої діяльності вишів: концептуальних засад, організаційної структури, системи управління й професійних взаємин, наукового й інформаційно-ресурсного забезпечення з метою формування професійно зорієнтованих конкурентоздатних, самодостатніх і готових до постійного самовдосконалення фахівців. Такі сучасні виклики вимагають розроблення нової цілісної інноваційної методології вищої освіти, адже, на думку К. Роджерса, „... національні освітні системи, незважаючи на окремі ініціативи і реформи, залишаються ізольованими і найбільш ригідними елементами сучасної цивілізації. Ці системи живуть за логікою минулого століття, а часом і позаминулого. Реформи в цій сфері перетворюють лише форму освіти (зміст, методи, засоби, цілі, алгоритми тощо), не зачіпаючи по суті її „людського виміру” – людей,

залучених в освітні процеси. Системи освіти ігнорують проблеми і виклики глобалізованого світу” [9, с. 69].

Під час здобування вищої освіти закладаються мотиваційно-ціннісні, когнітивні і рефлексивно-діяльні основи професійного саморозвитку особистості, відбувається соціокультурне осмислення власної позиції у професійному становленні, формуються світоглядні орієнтири, життєві цілі та ціннісні пріоритети. Очевидною є потреба моделювання такого освітнього середовища вищого навчального закладу, яке максимально продуктивно сприятиме забезпеченню якості вищої освіти на рівні світових стандартів, формуванню необхідних для особистісно-професійних змін компетентностей, інтеграції майбутніх фахівців у широкий контекст життєвих стосунків, їх соціально-психологічної захищеності в умовах глобальних суспільних трансформацій за умови збереження цінності й індивідуальності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми реформування, підвищення якості, інноваційного потенціалу і результативності вищої освіти згідно викликів сьогодення знайшли відображення в доробку провідних вітчизняних і зарубіжних вчених: визначення поняття „освітнє середовище” та його складових (І. Габа, Т. Єгорова), з’ясування впливу освітнього середовища на розвиток особистості (С. Дерябо, В. Слободчиков, С. Тарасов, Т. Ткач, В. Ясвін), створення умов для становлення особистісно-професійної суб’єктності майбутніх фахівців в умовах новітніх освітніх реформ і трансформацій (Є. Клімов, Н. Кузьміна, О. Смолінська, А. Маркова, В. Панов, М. Пряжніков), обґрунтування необхідності екологізації стосунків особистості з життєвим середовищем (Є. Бояров, Л. Буркова, А. Калмиков, А. Львовчикіна, П. Лушин, З. Тюмасева, Ю. Швалб) тощо.

Мета статті – розкрити сутність екологічності освітнього середовища вищих навчальних закладів, охарактеризувати його складові й особливості, значущі для особистісно-професійного становлення майбутніх фахівців у процесі первинної професіоналізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключовими новоутвореннями юнацького віку є особистісне й професійне самовизначення. У процесі здобування вищої професійної освіти, збагачується інтелект, накопичується соціальний і комунікативний досвід особистості у новому життєвому середовищі, усвідомлюється власне місце в суспільстві, структуруються професійні можливості, наміри, потреби. На думку Е. Еріксона, в період юності провідним завданням є досягнення ідентичності, створення несуперечливого власного образу в умовах множинності виборів (професійних перспектив, особистих переконань, міжособистісних взаємин, морально-ціннісних ставлень, соціальних ролей, партнерів, спільнот тощо). Ідентичність визначається умовою психічного здоров'я особистості юнаків й базується на усвідомленні власної соціально-особистісної й особистісно-професійної позиції.

Варто зауважити також, що Его-ідентичність забезпечує неперервність розвитку, утворює єдину систему координат для організованих та інтегрованих форм поведінки юнаків у різних сферах життя, в тому числі й у професійній. Допмагаючи юнакам визначитися і посісти належне місце в суспільстві, Его-ідентичність створює основу для соціально-професійних порівнянь – з ровесниками, значущими дорослими, викладачами, представниками обраної професії, власним ідеалом, а також із собою в минулому, актуальному теперішньому, потенційному близькому й віддаленому майбутньому. Внутрішнє чуття „Я” уможливорює визначення цілей і змісту майбутнього життя молодій людині, його соціального і професійного контексту.

Під первинною професіоналізацією нині розуміють спеціальну підготовку суб'єкта до майбутньої професійної діяльності, тобто саме професійну освіту (Є. Клімов, Н. Кузьміна, М. Коломінський, А. Маркова, М. Пряжніков та ін.). В умовах вищого навчального закладу професіоналізація як процес становлення і розвитку професіоналізму акумулює два взаємозалежних компоненти – психологічний і соціальний [6, с. 56]. Психологічний аспект первинної професіоналізації характеризує становлення професійної самосвідомості, формування фахових знань, умінь, навичок, розвиток компетентностей, які в

майбутньому забезпечуватимуть ефективне виконання професійних функцій. Соціальний аспект (професійна первинна соціалізація) пов'язаний з засвоєнням студентами соціально-професійних норм, становленням особистості як суб'єкта фахової діяльності в континуумі „навчально-професійна діяльність – квазіпрофесійна діяльність – професійна діяльність”, усвідомленням значущості обраної професії для себе і для суспільства, наявністю відповідності особистих мотивів професійно значущим, а також співвіднесеністю особистої та професійної картини світу. Очевидним є те, що ствердження Еґо-ідентичності загалом й професійної ідентичності зокрема вимагає максимально продуктивного освітнього середовища вищого навчального закладу, яке й стане запорукою ефективності особистісно-професійного розвитку студентів.

І. Габа, Т. Єгорова, здійснюючи аналіз поняття „освітнє середовище” зазначають, що нині не існує його типового визначення й побутує чимало авторських підходів до його тлумачення:

- частина соціокультурного простору, в якому взаємодіють різні освітні процеси та їх складові, за рахунок яких особистість включається в культурні зв'язки з суспільством, набуває досвіду культурної діяльності (Н. Крилова);

- педагогічно організована система умов, впливів і можливостей для задоволення ієрархічного комплексу потреб особистості й трансформації цих потреб в життєві цінності, що забезпечує активну позицію учнів в освітньому процесі, обумовлює їх особистісний розвиток та саморозвиток (В. Панов);

- сукупність соціальних, культурних, а також спеціально організованих психолого-педагогічних умов, в результаті взаємодії яких відбувається становлення особистості (С. Тарасов);

- сукупність умов, впливів і перспектив, які створюють можливість для розкриття інтересів і здібностей учнів, забезпечують їх активну позицію в освітньому процесі, особистісний розвиток і саморозвиток (В. Ясвін) [3; 4].

Особливий інтерес з боку науковців зосереджується навколо розуміння структури освітнього середовища (див. рис. 1). Підсумовуючи їхні погляди можна резюмувати, що освітнє середовище є сукупністю матеріальних,

ресурсних, фізичних, психічних, соціальних, нормативних та інших чинників освітнього процесу, міжособистісних суб'єктних відносин і спеціально організованих психолого-педагогічних умов для формування, розвитку і саморозвитку особистості майбутніх фахівців.

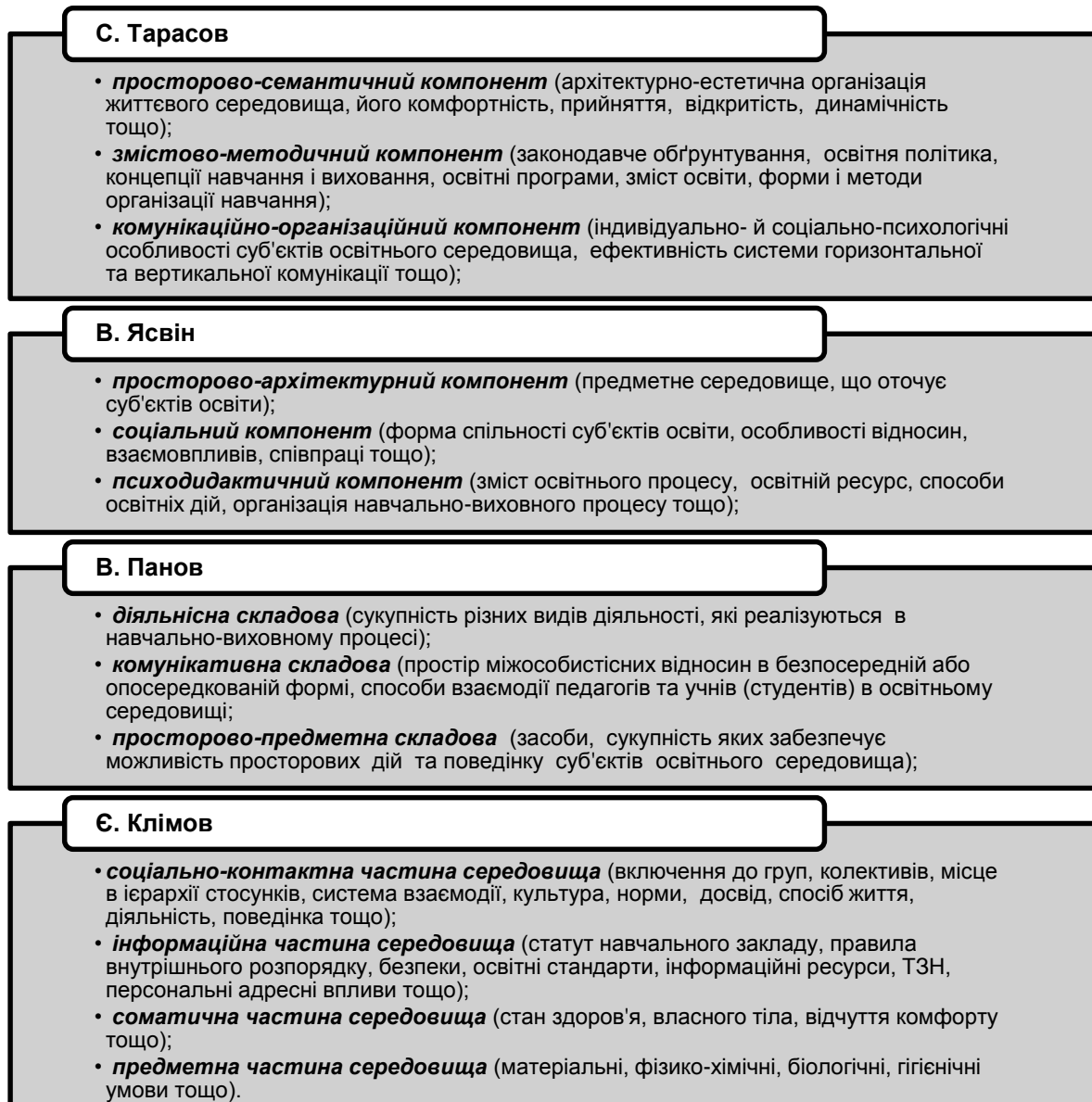

Рис. 1. Компоненти освітнього середовища.

У наукових публікаціях, присвячених моделюванню освітнього середовища закладу освіти, особливий акцент здійснюється також на умовах його ефективності й продуктивності. Такими визнаються: науково обґрунтована перспективна організація середовища в конкретних умовах освітньої діяльності закладу з урахуванням мети й завдань, цільової аудиторії, освітньо-професійної

програми, суспільних запитів тощо (С. Тарасов); взаємодія суб'єктів і компонентів педагогічного процесу (викладача, студента, програми навчання, структурних підрозділів, діяльностей, управління), унаслідок чого формуються специфічні професійні взаємини між ними, насиченість (ресурсний потенціал) та організаційна структурованість освітнього середовища (В. Слободчиков); інтегративність і варіативність, які відображають відкритість середовища до освітніх інновацій, нових моделей набуття компетентності, оптимальних поєднань різних умов для забезпечення повноцінного розвитку і саморозвитку конкурентоздатної особистості (Т. Єгорова). У свою чергу, В. Кукушин вказує на те, що продуктивне освітнє середовище обов'язково має бути навчальним і розвивальним, виховуючим й інформативним, естетичним і натхненним, діалоговим, екологічним і гуманним [4, с. 55].

Найважливішою і невід'ємною характеристикою будь-якого середовища, в тому числі й освітнього, є його екологічність (Є. Бояров, В. Кукушин, А. Львовичкіна, В. Панов, З. Тюмасева та ін.). Загалом, екологічність тлумачать як якість будь-якого процесу, що відображає його здатність не чинити побічного негативного впливу на особисту життєдіяльність людини. Екологічність освітнього середовища Є. Бояров визначає як такий його якісний стан, при якому взаємообумовлені відносини між джерелом пізнання і його споживачами (об'єктами освітнього процесу) не несуть в собі негативного психофізіологічного впливу на людину [1, с. 82]. У контексті такого бачення взаємин „особистість – освітнє середовище” дедалі інтенсивніше розробляються поняття „безпе́чність освіти”, „здоров'язатратність освіти”, „здоров'язберігаюча освіта” тощо.

Л. Буркова під екологічністю освіти розуміє „сукупність факторів, що впливають на гармонійний розвиток особистості і формування у неї цілісної картини світу” [2, с. 10]. Науковець вважає, що сучасну екологію освіти слід розглядати в трьох площинах: крізь призму соціальної сутності освіти; через результативність цілей, змісту, способів освітніх впливів, їх значущості і перспективності в плані соціальної орієнтації, подальшого саморозвитку і

самореалізації суб'єкта освіти, вибудови успішної життєвої стратегії особистості; в контексті ціннісних засад навчально-виховного процесу, сучасних освітніх реформ, замовлення держави на фахівців конкретної компетенції, формації, загальних інтеграційних глобалізаційних процесів тощо.

Проблематика екологічності освіти, освітнього середовища є ключовою й затребуваною для розроблення в новітніх парадигмах освіти. Так, в екогуманітарній парадигмі, на думку С. Глазачова, метою освітньої діяльності визнається цілісний світогляд і світоставлення особистості. З огляду на це, корекції потребують такі складові педагогічної моделі: зміст освіти, який відбирається не тільки з науки, а й з культури, суб'єктифікується; спрямованість освіти з академічності на особистісне самовизначення суб'єкта освіти в світі, соціумі, діяльності; співвіднесення свободи і відповідальності суб'єктів освіти, яке має врівноважуватися; система проектування еко-соціокультурного простору, здатного відтворювати екологічну культуру особистості і суспільства.

Згідно екопсихологічної моделі (Є. Клімов, Г. Ковальов, В. Панов та ін.) освітнє середовище як умова і засіб розвитку індивідуальності студентів повинне забезпечити: створення освітнього простору навчального закладу, який надає студентам і педагогам можливість вибору різних освітніх технологій, форм і методів діяльності; продукування умов, що забезпечують задоволення потреби суспільства й індивідуальних потреб самих студентів на основі їх включення в різні види спільно-індивідуальної діяльності, необхідних для соціалізації відповідно до вікових особливостей розвитку; створення ситуацій взаємодії, в рамках яких відбувається зустріч суб'єктів освітнього процесу з відкритим сучасним освітнім простором; перетворення навчального матеріалу в засіб створення проблемно-розвиваючих освітніх ситуацій, а студентів – в суб'єктів діяльності щодо їх розв'язання.

Цінними для визначення поняття „екологічність середовища вищого навчального закладу” вважаємо також базові засади екологічного підходу Дж. Гібсона: суб'єкт і оточуючий світ є взаємодоповнюючими і не існують

один без одного; екологічне середовище має ієрархічну структуру, яка відображається через включення дрібніших елементів у більші за обсягом і складністю; короточасні події вбудовуються в довгострокові і визначають життєву перспективу особистості; існує потреба вивчення життєвого середовища людини з метою оптимізації, поліпшення його екології; стосунки „особистість – життєве середовище” слід розглядати крізь принципи особистої ідентичності і трансформації; екологічно-орієнтоване ставлення до життєвого середовища вимагає розвитку суб’єктності особистості, потребує відпрацьованого досвіду адаптивної інтеграції в різноманітні екологічні системи, формування готовності до налагодження паритетних відповідальних стосунків у діяльній двосторонній співпраці тощо [8, с. 190].

У дослідженнях А. Калмикова, А. Львовичіної, П. Лушина та інших науковців у контексті обґрунтування ідей екопсихологічного й екофасилітуючого підходу до навчання, виховання й розвитку особистості наскрізно звучить ідея екологічності й неперервності освіти. Головними її концептуальними засадами слугують такі: інтеграція неформальної, формальної та інформальної освіти; висока мобільність, адаптивність й інтегрованість змісту й програм освіти до сучасних суспільних запитів; наступнісний перехід від одного рівня освіти до іншого зі збереженням логіки і технологій освіти, структури предметних областей засвоєних компетенцій; підтримання суб’єкт-суб’єктних стосунків в соціальній екосистемі; сприяння природній програмі саморозвитку особистості; добровільний характер навчання, заснований на особистій мотивації, самостійний вибір освітньої стратегії, варіативність програм і термінів навчання; забезпечення суб’єктові можливості постійно перебувати в освітній системі, безперервно вдосконалювати й оновлювати знання, вміння і навички настільки, щоб досягати кардинальних змін у структурі й результативності діяльності; відмова від „насильницького” і рамкового форматування освіти, натомість – проведення грамотного управління й структурування освітнього процесу, його екологізація, розширення і підвищення доступності ресурсного й інформаційного потенціалу

освітнього середовища з метою продукування безперервного особистісного зростання й конструювання оптимальних екодиспозицій суб'єктів життєдіяльності до навколишнього середовища тощо [5; 7; 8].

З огляду на такі новітні акценти, на нашу думку, вищий навчальний заклад, зокрема, і процес здобуття вищої освіти загалом слід розглядати як важливі складові життєвого середовища студентства, що детермінують особистісне й професійне становлення, формують важливі вікові новоутворення, необхідну компетентність, зрілість, розвивають адаптивність суб'єктів життєдіяльності, забезпечують їх поступ до самоактуалізації й саморозвитку.

Освітнє середовище вищого навчального закладу ми визначаємо як відкриту динамічну екологічну систему, яка акумулює такі складові: поступ до європейських стандартів вищої освіти; державна освітня політика; зміст освіти; ментальні і культурні традиції; еко-соціокультурний життєвий простір; управлінська стратегія; система професійних і особистісних відносин; мотиваційно-ціннісні установки викладачів і студентів; спільно-діалогічна пізнавальна діяльність суб'єктів освітнього середовища; дидактичний і науковий потенціал; ресурсне забезпечення; предметне і фізичне середовище тощо. Таку систему формують суб'єкти освітньої діяльності, кожен з яких виконує власні професійні функції і докладає зусиль для досягнення спільного продуктивного результату, готовий до змін, інновацій, конструктивного діалогу, рефлексивного реагування на актуальні запити і потреби. Таким чином, на нашу думку, саме відкритість, динамічність, варіативність і діалогічність є ключовими особливостями екологічності освітнього середовища вищого навчального закладу, які сприяють його неконфліктному включенню в життєве середовище майбутніх фахівців, дозволяють розширювати діапазон їхнього суб'єктивного досвіду в часовій перспективі. Адже, на думку, А. Львовичіної „екологічною буде така взаємодія, що створює „двосторонню домовленість” для розвитку всіх значущих системостворюючих компонентів системи” [8, с. 192].

Рис. 2. Складові й особливості екологічності освітнього середовища вищого навчального закладу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У контексті моделювання екологічно орієнтованого й неперервного простору освіти (у континуумі неформальна освіта – формальна освіта – інформальна освіта) на перспективу наукових досліджень потребують конкретизації, на нашу думку, сутність, особливості, динаміка професійної підготовки майбутніх фахівців в єдності її когнітивного, мотиваційно-ціннісного й операційно-діяльнісного компонентів. Ключовим пріоритетом і парадигмальним вектором в умовах вибудови екологічності освітнього середовища має стати „Я” суб'єктів особистісно-професійного розвитку в усьому розмаїті численних контактів і взаємовпливів, запитів і потреб, можливостей і потенцій. Така діалогічність стане не лише основою для накопичення студентами позитивного досвіду розв'язання різноманітних професійних і життєвих завдань, а й запорукою гуманізації, рефлексивності, відкритості, результативності й інноваційності освітнього простору загалом.

У процесі первинної професіоналізації в умовах екологічності освітнього середовища вищого навчального закладу унаслідок розширення теоретико-практичної компетентності, розвитку емоційно-позитивного ставлення й потреби в самоосвіті й самотворенні, актуалізації рефлексивних складових професійної самосвідомості, інтенсифікації мотиваційних і ціннісно-сміслових настанов фахової діяльності відбувається формування усвідомленої готовності особистості до переходу на наступні щаблі професіоналізації, перенесення суб'єктифікованих екологічно орієнтованих стосунків в системи „Я – професійне середовище”, „Я – соціальне середовище”, „Я – життєве середовище” тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бояров Е. Н. Экология информационной образовательной среды / Е. Н. Бояров // Астраханский вестник экологического образования. – 2012. – №3 (21). – С. 78-84.
2. Буркова Л. В. Образование и экология личности / Л. В. Буркова // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – №10. – С. 9-12.
3. Габа І. М. Освітнє середовище: соціально-психологічна парадигма / І. М. Габа // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 7 : Екологічна психологія, Вип. 22. – С. 27-31.
4. Егорова Т. Г. Образовательная среда как педагогический феномен / Т. Г. Егорова // Вестник Шадринского государственного педагогического института. – 2013. – №2. – С. 51-56.
5. Калмыков А. А. Проблемы формирования экологически совершенной личности / А. А. Калмыков // Введение в экологическую психологию. – М. : МНЭПУ, 1999. – С. 112-117.
6. Лапшина Л. В. Професіоналізація : сутність та структура поняття / Л. В. Лапшина // Український соціум. – 2005. – №2/3. – С. 54-58.

7. Лушин П. В. Об экологичности психологического воздействия: экофасилитативная логика / П. В. Лушин // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – №.6. – С. 7-9.

8. Львовочкіна А. М. Теоретичні засади безперервної екологічної освіти / А. М. Львовочкіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 7 : Екологічна психологія, вип. 4. – С. 185-193.

9. Роджерс К. Свобода учитися / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.

10. Тюмасева З. И. Экология, образовательная среда и модернизация образования: Монография / З. И. Тюмасева. – Челябинск: Изд-во Челябинского государственного педагогического университета, 2006. – 322 с.

11. Швалб Ю. М. К определению понятий среды и пространства жизнедеятельности человека / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. 7, вип. 8. – С. 182-190.

12. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.

REFERENCES

1. Bojarov E. N. Jekologija informacionnoj obrazovatel'noj sredy / E. N. Bojarov // Astrahanskij vestnik jekologicheskogo obrazovanija. – 2012. – №3 (21). – S. 78-84.

2. Burkova L. V. Obrazovanie i jekologija lichnosti / L. V. Burkova // Osvita ta rozvitok obdarovanoї osobistosti. – 2013. – №10. – S. 9-12.

3. Gaba I. M. Osvitne seredovishhe: social'no-psihologichna paradigma / I. M. Gaba // Aktual'ni problemi psihologii : zb. nauk. pr. In-tu psihologii im. G. S. Kostjuka APN Ukraїni / In-t psihologii im. G. S. Kostjuka NAPN Ukraїni. – Kiїv : Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2010. – Т. 7 : Ekologichna psihologija, Vip. 22. – S. 27-31.

4. Egorova T. G. Obrazovatel'naja sreda kak pedagogičeskij fenomen / T. G. Egorova // Vestnik Shadrinskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta. – 2013. – №2. – S. 51-56.

5. Kalmykov A. A. Problemy formirovanija jekologičeski sovershennoj lichnosti / A. A. Kalmykov // Vvedenie v jekologičeskiju psihologiju. – M. : MNJePU, 1999. – S. 112-117.

6. Lapshina L. V. Profesionalizacija : sutnist' ta struktura ponjattja / L. V. Lapshina // Ukraïns'kij socium. – 2005. – №2/3. – S. 54-58.

7. Lushin P. V. Ob jekologičnosti psihologičeskogo vozdejstvija: jekofasilitativnaja logika / P. V. Lushin // Praktična psihologija ta social'na robota. – 2010. – №6. – S. 7-9.

8. L'ovochkina A. M. Teoretični zasadi bezperervnoï ekologičnoï osviti / A. M. L'ovochkina // Aktual'ni problemi psihologii : zb. nauk. pr. In-tu psihologii im. G. S. Kostjuka APN Ukraïni / za red. S. D. Maksimenka. – K. : Milenium, 2005. – T. 7 : Ekologična psihologija, vip. 4. – S. 185-193.

9. Rodzhers K. Svoboda učit'sja / K. Rodzhers, D. Frejberg. – M. : Smysl, 2002. – 527 s.

10. Tjumaseva Z. I. Jekologija, obrazovatel'naja sreda i modernizacija obrazovanija : Monografija / Z. I. Tjumaseva. – Cheljabinsk: Izd-vo Cheljabinskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta, 2006. – 322 s.

11. Shvalb Ju. M. K opredeleniju ponjatij sredy i prostranstva zhiznedejatel'nosti cheloveka / Ju. M. Shvalb // Aktual'ni problemi psihologii. Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im. G. S. Kostjuka APN Ukraïni / za red. S. D. Maksimenka. – K., 2006. – T. 7, vip. 8. – S. 182-190.

12. Jasvin V. A. Obrazovatel'naja sreda: ot modelirovanija k proektirovaniju / V. A. Jasvin. – M. : Smysl, 2001. – 365 s.